

13. Украинский вопрос : сост. сотрудниками журнала "Украинская жизнь". Изд. 2-е. – М., 1915. – 162 с.
14. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Надія Щербак. – К. : Ризографіка, 2005. – 616 с.
15. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / Сергей Никифорович Щеголев. – К., 1912. – 588 с.
16. Weeks T. R. Nation and State in late Imperial Russia: nationalism and Russification on the western frontier, 1863–1914 / Theodore R. Weeks. – Northern Illinois University Press, 1996. – 291 p.
17. Kappeler A. The Russian Empire: A Multiethnic History / Andreas Kappeler. – Harlow : Longman, 2001. – 496 p.

У статті аналізується політика імперської влади в умовах актуалізації "українського питання". Автор розглядає особливості українського питання в Російській імперії та дії властей щодо його рішення.

Ключевые слова: українці, русифікація, національна політика, Російська імперія.

The article analyzes the politics of imperial power in terms of "the Ukrainian question". The author considers peculiarities of the Ukrainian question in the Russian Empire and the government's actions to address them.

Key words: Ukrainians, russification, national policy, Russian Empire.

УДК 572.9:35.858

ББК 63.5 (4 Укр) – 2

Інна Гаврильченко

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВДНЯ БЕССАРАБІЇ 80–90-х рр. XIX ст.: ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

У статті аналізуються фактори впливу економічного розвитку на спрямованість етносоціальних процесів Півдня Бессарабії впродовж 80–90-х рр. XIX ст. У роботі на основі статистичних матеріалів охарактеризовано соціальні розряди етнічних спільнот і господарська спеціалізація населення регіону.

Ключові слова: етносоціальні процеси, соціальні розряди, етнічні групи, Південна Бессарабія.

Запорукою благополуччя й добробуту будь-якого етносу є стабільність економічного стану та забезпечення сприятливої соціальної політики держави, в умовах якої й проживає цей народ. До того ж рівень економічного розвитку певною мірою визначає формування матеріальної та духовної культури етносу й системи міжетнічних контактів, а відповідно, і міжкультурних зв'язків між народами.

Стан і рівень економічного розвитку Півдня Бессарабії впродовж 80–90-х рр. XIX ст. є прямим відображенням реалізації селянської реформи в Російській імперії та її спрямованості на перетворення соціального устрою в поземельній, адміністративній, військовій, судовій, освітній сферах упродовж 60–70-х рр. XIX ст., наслідком чого було радикально змінено соціальне становище селянського населення Півдня Бессарабії, територія якої належала до складу Російської держави.

Питання особливого стану економічного розвитку в досліджуваному регіоні займає одну з надважливих позицій у вивченні етносоціальних процесів населення Півдня Бессарабії, що характеризується поліетнічністю та, відповідно, диференційною соціально-економічною політикою з боку російського уряду, спрямованою на різні категорії Бессарабського населення. Крім того, специфіка етносоціального простору Півдня Бессарабії полягає в практичній відсутності кріпацтва. Підтвердженням того є факт чисельності юридично оформлених кріпаків, що складає 1,17% від загальної кількості сільського населення краю [4, с.174–180]. Після втілення соціального реформу-

вання умови економічного розвитку мають певний вплив на спрямованість подальшого етносоціального процесу населення Півдня Бессарабії.

Дослідження економічного аспекту соціального життя в досліджуваному регіоні було започатковано в середині XX ст. І.Мещерюком, наукові праці якого присвячені вивченню соціально-економічного розвитку болгарських та гагаузьких общин Бессарабії [21], але обмежуються тільки початком 50-х рр. XIX ст. Продовжують започатковане дослідження наукові праці М.Мунтяна [23], Л.Маркової [19; 20], подальші наукові дослідження Я.Гросула, І.Будака [13].

Серед досягнень сучасних істориків виділяється монографія С.Новакова [24], опублікована на початку XXI ст. На наш погляд, ця праця є послідовним ґрунтовним за своїм змістом продовженням дослідження стану соціально-економічного розвитку, але її зміст не враховує фактора поліетнічності населення досліджуваного регіону та стосується лише вивчення соціально-економічної організації колишнього бессарабсько-болгарського оселення.

Таким чином, історіографія означеної теми не відзначається комплексним підходом до питання впливу економічного розвитку на етносоціальні процеси поліетнічного населення південної частини Бессарабії.

Метою статті є висвітлення особливостей економічного розвитку населення Півдня Бессарабії упродовж 80–90-х рр. XIX ст. та їхнього впливу на динаміку й спрямованість етносоціальних процесів досліджуваного регіону.

Реалізація означеної теми дослідження вимагала висвітлити умови організації землезабезпечення та землекористування населення Півдня Бессарабії як результат проведення буржуазних реформ; визначити нормативні документи, що регламентували діяльність селян як власників земельних ділянок; дослідити провідні галузі аграрної промисловості; визначити спроможність реагування селян-власників на кон'юнктуру ринку.

Дослідження ґрунтується на виявлених й опрацьованих документах і матеріалах, що зберігаються у фондах Національного архіву Республіки Молдова, Державного архіву Одеської області (м. Одеса, Україна) та Комунальної установи “Ізмаїльський архів” (м. Ізмаїл, Україна), значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу, а також на опублікованих статистичних матеріалах тогочасних видань державних статистичних комітетів.

Вивчення значної кількості історичних джерел дає підстави твердити, що реформи 60–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії призвели до радикальних змін соціального й економічного характеру й на території Півдня Бессарабії. Ключовим і принциповим фактором в умовах проведених реформ залишається земля, як головна запорука життєдіяльності всіх переселенців Південної Бессарабії.

Отже, з боку Російського уряду соціальне становище селянського населення Півдня Бессарабії було регламентовано спочатку “Правилами про устрій поселення різних найменувань, оселених на казенних землях в Бессарабській області” від 23 грудня 1869 р. [6], що склали основу поземельного й адміністративного устрою та визначили й здійснили поземельне влаштування державних селян. А потім, з урахуванням особливості етносоціального становища, саме на території Бессарабії з метою вдосконалення механізму реформування земельного устрою й реалізації адміністративних змін 4 червня 1871 р. додатково були затверджені “Правила про суспільний та поземельний устрій оселених на казенних землях селян-власників (колишніх колоністів)” [7].

Землевиробництво, а особливо вирощування зерна, було найважливішим у господарській діяльності населення Бессарабії до середини XIX ст., а в пореформений період – головною складовою економічної структури цього регіону. На рубежі століть

Російська імперія стояла на порозі суттєвих змін, а Бессарабія була в числі губерній із чітко вираженим характером зернового господарства.

На долю кожної родини (двору) в селищах, наприклад задунайських переселенців, при улаштуванні нового земельного устрою (1871 р.) у середньому приходилося по 27,1 дес. [24, с.253]. Однак із 70-х рр. XIX ст. простежується неухильне збільшення кількості дворів, причому цей процес розповсюджується на всі категорії селянства. Зміни в землеволодінні сільського населення Півдня Бессарабії з 1875–1900 рр. свідчать, що впродовж 25-ти років кількість дворів, наприклад у селищах колишніх колоністів, збільшилася майже в 1,7 раза, а в селищах колишніх власницьких селян (царан) у 2,2 раза.

Слід зазначити, що ці дані дають можливість не тільки простежити зміни щодо середнього рівня земельного забезпечення, але й надають досить об'ємну інформацію щодо економічного розвитку, етносоціального стану населення за фактом основних соціальних категорій селянства.

Отже, колишнє колоністське населення відображає стан болгаро-гагаузького оселення, німців, швейцарців; колишні державні селяни – молдавське, українське, російське населення; царане, резеши теж відображають молдавський етнос, що в дореформений період мав особливе соціальне становище. Слід зауважити, що зазначені дані за 1875 р. та 1877 р. не включають населення Ізмаїльського повіту через перебування протягом 1856–1878 рр. у складі Румунії.

До того ж, упродовж 90-х рр. XIX ст. стали виникати дочірні селища – хутори в умовах болгаро-гагаузького оселення, так само, як ще в пореформений період на підставі укладених контрактів із поміщиками засновувалися нові німецькі колонії [14, с.17–18]. Виникали вони завдяки новоствореним земельним товариствам, що викупили землі в поміщиків возз'єднаної території півдня з Бессарабською губернією (1878 р.) у власність, а сприяв цьому Селянський земельний банк: 1893 р. – перший Московейський та 1897 р. – друге Московейське товариство [15, с.58]. На території Бендерського повіту 1893 р. було аналогічне земельне товариство, що знаходилося в селищі Валя-Пержа Чадир-Лунгської волості [25, с.143].

Таким чином, кількість земельних дворів за двадцятип'ятиліття майже вдвічі збільшилася, а площі поселенських земель наприкінці XX ст. залишалися в основному на тому ж рівні, як під час створення колоній у першій третині XIX ст. Це, у свою чергу, визначає тенденцію зменшення розміру земельних ділянок, що поступово призведе до процесу масового малоземелля й подальшого значного безземелля селянства півдня Бессарабії, а наслідком цього процесу є поступове розшарування населення на бідних, середнього статку та відносно забезпечених в умовах рівня землезабезпечення. До першої групи можна віднести такі селища колишніх іноземних колоністів, як Татар-Копчак, Чадир-Лунга, Тараклія, Дмитріївка, де на один поземельний двір припадало в середньому від 7 до 10 десятин [1, с.65–88].

Ведення сільського господарства в таких селищах було вкрай не вигідним для їх власників, а з економічної точки зору майже збитковим, і якщо до уваги взяти селища, розташовані на посушливих землях степового Буджаку, то розміру цих ділянок не вистачало навіть, щоб прогодувати родину та робочу худобу й своєчасно сплатити державні, губернські, повітові та місцеві земські податки.

До другої групи можна віднести селян, землезабезпеченість яких складала від 11 до 20 дес. на один селянський двір. А до власників так званої заможної групи відноситься тільки с. Башкалія, її господарі мали 35,62 дес. [1, с.65–88].

Соціально-економічні проблеми селян у пореформений період мали складний характер, а позитивний потенціал селянської реформи на початок 80-х років був швидко вичерпаний. Потрібні були нові умови, які б зробили селянина повноправним членом суспільства й допомогли б йому пристосуватися до нових ринкових відносин. Для

цього насамперед слід було ліквідувати общину колишнього колоніального простору, як пережиток феодального періоду, що не давав рухатися вперед, і тим самим надати більше свободи селянину як повноправному власнику свого господарства. Але тут виникає інша потреба – технічна модернізація для вдалого введення особистої справи, для чого були потрібні пільгові кредити для технічної модернізації власної справи.

Уряд навіть намагався допомогти селянину в цьому напрямі. 1883 року почав свою діяльність Селянський поземельний банк, що видавав позички тільки на купівлю землі, допомоги на поточні господарські потреби не надавав, тому селяни були вимушені позичати в лихварів під 18,24 і навіть 36 щорічних процентів [9], що насправді приводило їх до стану неоплатних боржників.

Таким чином, поняття приватної власності, що на початку пореформеного періоду затверджувалось у житті в умовах соціальних реорганізацій, на даному етапі сприймалось досить суперечливо. Так звані поселяни-власники (колишні колоністи та державні селяни), у селищах яких ще зберігались общинні порядки, у більшості були формальними власниками основного засобу свого існування та й водночас виробництва – землі, що знаходилась у колективному володінні.

Таким чином, у постреформений період до особливостей економічного розвитку багатонаціонального населення Півдня Бессарабії можна віднести специфічну ситуацію в землекористуванні та землеволодінні. У селищах колишніх задунайських переселенців, молдаван, українців Аккерманського, Ізмаїльського та Бендерського повітів можна відзначити два паралельних процеси: при зменшенні розміру земельних ділянок на один двір і на одну ревізку душу одночасно спостерігається розширення й збільшення загальної кількості приватних землевласників, особливо із середовища колишніх колоністів. Але тенденція наростаючого безземелля почасти компенсувалась орендою в багатоземельних дворів свого селища чи в землевласників найближчих селищ, що більш було притаманне, наприклад, для Ізмаїльського повіту.

Позбавлені знайти хоч якусь роботу селяни вимушені були переселятись на казенні землі сходу імперії, тим самим розпочавши переселенський рух уже з останнього десятиліття XIX ст.

Обставини, що формували особливу ситуацію землеволодіння та землекористування в пореформений період, мали певний вплив на соціально-економічне становище досліджуваного регіону та відзначили розвиток галузей сільського господарства, у тому числі й зерновиробництва, що займало провідне місце в економічній структурі Півдня Бессарабії та складало більшу частину ринкового обігу не тільки в умовах Бессарабської губернії, у внутрішньому просторі Російської імперії, але й за рубезем.

На хлібному ринку основне місце посідає пшениця, кукурудза та ячмінь. Провідними виробниками цих рослин були саме три південних повіти: Аккерманський, Ізмаїльський та Бендерський – предмет нашого дослідження, і три північних. На долю південних припадає більше половини посівних площ губернії – 53,8% [10, с.134]. Відповідно збільшувалась їх питома вага в структурі валової й товарної продукції.

Головними виробниками зерна були дрібні господарства колишніх колоністів (задунайських переселенців, німців), державних селян, козаків, царан на казенних землях Аккерманського, Ізмаїльського та Бендерського повітів, у яких селянам-власникам належало 1 122,338 тис. дес. корисної землі [28, с.87]. Саме вони були основною економічною силою на півдні області.

Головним продовольчим і ринковим зерном південного селянства була ярова пшениця – арнаутка, для якої був потрібний збагачений ґрунт, зі зникненням цілини стали висівати гирку – сорт пшениці, менш вимогливий до умов ґрунту. Наприкінці 70-х рр., крім указаних культур, почали сіяти новий сорт ярової пшениці – ульку [29, с.11], яка культивувалась у господарствах гагаузів та болгар до середини XX ст.

Традиційною культурою Бессарабії була кукурудза, посівні площі якої збільшились у пореформений період більш ніж у три рази з 20 624 дес. до 64 750 дес. [29, с.11–12]. Саме ця культура займала друге місце продовольчого хліба, особливо в селищах колишніх задунайських переселенців Бендерського повіту.

Узагалі селяни-власники вирощували відомі у всій Бессарабії сорти кукурудзи – бессарабку чи молдаванку, помаранчеву, манган, пенсільванську (з Америки), чинквантино (з Італії). Але найбільш популярною й цінною залишалась молдаванка, яка й була продуктом найбільшого експорту [29, с.13]. Третє місце серед хлібних культур серед бессарабського селянства займав ячмінь.

Таким чином, у пореформений період та впродовж 80–90-х рр. XIX ст. сполучення цих зернових культур у сільському господарстві найбільш відповідало споживчому та товарному запиту.

На жаль, через відсутність комплексної врожайної статистики протягом 1871–1900 рр. по всіх волостях півдня Бессарабії ми не можемо продемонструвати динаміку зерновиробництва за досліджуваний період, але маємо можливість привести більш докладні свідчення про рівень середніх даних урожаю з одної десятини землі п'яти основних зернових культур у Бендерському повіті, що надають уявлення про майже незмінне положення врожаю впродовж перших п'ятнадцяти років.

Тільки з четвертого п'ятиріччя спостерігається значне збільшення середніх показників, що зумовлене надзвичайно багатим за всю історію сільського господарства Бессарабії XIX ст. урожаєм 1893 р. після жорстокого неврожаю 1892 р., коли селяни не могли зібрати навіть ту кількість зерна, яка б пішла на посів.

На підвищення зернових урожаїв також мали вплив й інші фактори політичного та соціально-економічного характеру. По-перше, розширення посівних площ пшениці через досить сприятливі обставини, що сприяли торгівлі хлібом: будівництво залізниці 1877 р., повернення Бессарабській губернії її південної ділянки з портами – Ізмаїльський, Ренійський та Кілійський, що значно полегшило умови транспортування й прискорило доставку зернового хліба від виробників до ринків [26, с.115]. А, по-друге, присутність еволюційних змін у системі землеволодіння, у структурі посівної площі та в агротехніці рільництва.

Зі збільшенням народонаселення та дуже помітним підвищенням цін на землю в пореформені десятиліття особливого розвитку набуває виноградарство, яким завжди серйозно займалося населення бессарабсько-болгарського оселення, але у 80–90-ті рр. особливо розширилися його площі, підвищилося його промислове значення як високоприбуткової галузі землевиробництва.

Уже було з'ясовано, що після реалізації земельно-соціальної реформи наприкінці XIX ст. багато сільських общин не мало достатньої кількості землі. Тому, на наш погляд, не випадково, що саме в малоземельних селищах упродовж 1880–1890-х рр. “виноградна культура досягла найбільшого розвитку, здобула спеціальний характер і стала основою добробуту багатьох місцевих жителів” [11, с.61].

На території півдня Бессарабії, особливо в Буджацькому степу, переважали круті схили, піщані, кам'янисті та вапнисті землі, що ніяк не могли використовуватися для вирощування злакових культур. Унікальність виноградної лози в тому, що вона дозволяє найбільш раціонально використовувати саме такі землі, роблячи їх високопродуктивними та прибутковими.

Також серйозним аргументом, що зумовив широкий розвиток цієї галузі, можна вважати найвищі прибутки винограду при найменшій площі землі. За підрахунками П.Макаренка, дослідника виноградної культури, розміри прибутку з однієї десятини винограднику були ідентичними врожаю пшениці з 9,5 дес. землі [18, с.38].

Заняття виноградарством компенсувало й водночас стабілізувало економічне становище як окремих селищ, так і всього регіону, особливо в посушливі роки. Справа

в тому, що виноградна лоза як засухостійка культура витримувала нестачу рідини в ґрунті, що було просто неприпустимою умовою для більшості злакових рослин. Навіть у дуже засушливі роки виноград давав більш-менш рівномірний урожай, а зроблене з нього вино було високої якості та продавалося за високою ціною.

На цей час спостерігається ще одна економічно закономірна тенденція, що спричинила активне розширення виноградарства. У пореформений період у результаті різкого росту зерновиробництва ціни на зерно помітно знизилися, також цьому сприяла поява на світовому хлібному ринку конкуруючих із Росією держав – США та Індії як колонії Великобританії [22, с.57].

У головному експортному порту Російської імперії на Чорному морі – Одесі ціна одного пуда пшениці складала (золотом): у 1871–1875 рр. – 93,1; у 1876–1880 р. – 82,7; у 1881–1885 рр. – 79,2; у 1886–1890 рр. – 64,0; 1891–1895 рр. – 51,7 [29, с.39]. А в самій Бессарабії впродовж цього періоду ціни на зерно зменшилися від 1 руб. 20 коп. сріблом за пуд до 40–60 коп. у середині 80-х рр., поблизу залізничних станцій – 50 коп., а в більш віддалених селищах – навіть 20–30 коп., тобто практично за безцінь землі [13, с.368].

Разом з усіма об'єктивними факторами впливали на спрямованість землевиробництва обставини внутрішньої політики уряду Росії, до яких можна віднести перш за все вже згадуване будівництво південно-західної залізниці Бендери-Галац у 1877 р. Ця дорога перетинала територію ЧаDIR-Лунгської волості Бендерського повіту, Кубейської – Аккерманського повіту та комун Болградського земського району Ізмаїльського повіту [10, с.114–116].

Для прокладання залізничного полотна на півдні Бессарабії Російська держава відчувала необхідну ділянку землі від сільських общин болгар, гагаузів, молдаван, українців та ін. і відповідно сплатила з державної скарбниці всю належну суму. Наприклад, за 391 дес. землі селища ЧаDIR-Лунгської та Кубейської волості отримали 9 387 руб. 42 коп. [1, с.49–50], які частково були використані для погашення викупних платежів – 3 078,55 руб., а останні за рішенням сільських сходів були витрачені на закладку нових виноградників [1, с.71].

Треба відмітити, що інтерес до цієї галузі протягом 80–90-х рр. XIX ст. виник не випадково. Виноградники губернії були ураженими філоксерою, саме із цього приводу був заснований при Імперській громаді сільського господарства південної Росії Філоксерний комітет, а потім уже Комітет виноградарства в м. Одеса, що направляв спеціалістів до Бессарабії для дослідження стану виноградників губернії [5, с.49–50]. Ці свідчення і є основним джерелом вивчення економічного становища в умовах цієї галузі. Також наприкінці XIX ст. було опубліковано працю російського вченого М.Балласа, виноградаря та винороба, “Виноробство у Росії”, яка була присвячена Південній Росії (Бессарабській, Херсонській та Катеринославській губерніям).

Поєднання цих обставин зі сприятливими природно-кліматичними умовами було запорукою розвитку високих технологій в обробленні виноградарства в порівнянні з іншими місцевостями південного виноробства, за винятком Криму. Наочним прикладом цього є присутність досвідчених виноробів. Це Тардан, Шарантон, Данц, Коре, що принесли на південь Бессарабії зі своєї батьківщини – Швейцарії й Франції удосконалені прийоми техніки виноробства [11, с.139].

Також не забували про традиції виготовлення вина й задунайські колоністи, які успадкували їх від своїх попередніх поколінь. До того ж ці знання примножувалися під час довгої праці на виноградниках шабських та аккерманських виноградовласників. Значна кількість цих робітників була з числа малоземельних чи багатодітних жителів, що працювали за досить високу платню з дитинства та здобували такі знання й досвід, яких не мали працівники жодного району губернії [11, с.69].

В Ізмаїльському повіті можна виділити такі маєтки, що забезпечили високу культуру виноградарства та якісне виноробство: Шлінгера в с. Борчагу та с. Чалику, брати Коваліоті в с. Циганці, брати Захаріаді в с. Чумаї [18, с.101–103]; великого виноградовласника Копчена (з болгарського колоніального середовища) у м. Ізмаїл [11, с.54], найбільший (27 дес.) виноградник у передмісті м. Бендери, у с. Гиска в болгарина Ф.Д.Куртева [8, с.81]. На цих землях росли відомі сорти винограду: Каберне, Гаме черним, Гаме фрео, Каушанський, Раре нягре та інші французькі, рейнські сорти [30, с.63–68].

В Аккерманському повіті на початок 1880-х рр. виноградними плантаціями було зайнято 14 089 дес., що належали 2 340 власникам [30, с.54]. Найбільшу кількість можна спостерігати в м. Аккерман, посадах Папушой, Шабо і Турлаки, а також у селищах Пурками, Раскайци, Алмази, Чобручи, у селищах, де переважно проживали представники бессарабсько-болгарського оселення: Кайраклія, Кубей, Тараклія, Татар-Копчак, Пандаклія, Чийшия, Ново-Трояни, Кодкитай, Задунаївка, Ісерлія, Голиця, Селіогло, Чумлекіой, Дюльмен, Главан, Дельжилер, Бургуджи [4, с.11–26].

Згідно зі свідченнями дослідника виноградарської справи в Бессарабії М.Балласа, наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. у болгарських колоністів степового регіону Аккерманського повіту під виноградниками було зайнято 5 848 дес. землі, у німецьких колоністів – 3 754 дес., у казенних селян та в колишніх козаків – усього лише 1 576 дес. [11, с.122].

Треба відзначити різноманітні засоби та прийоми в галузі виноградарства й виноробства відповідно до етнічної ознаки. У німців, наприклад, більша частина виноградників знаходилася на схилах чи на легких височинах, болгарини або російські селяни обирали переважно низинні чи рівні місцевості.

Загалом показники врожаю винограду в трьох південних повітах Бессарабської губернії демонструють, крім кількісних показників виробленого вина, процентне співвідношення до загального рівня врожаю винограду та виробництва вина взагалі на території Бессарабської губернії. Так, у 1886 р. це співвідношення складає майже 65% та в 1889 р. – майже 49% [2, с.12–18, 34–42]. У 1880–1890-х рр. від загальної кількості зробленого вина більша частина, що складала приблизно 60–70% усього врожаю, продавалася, причому та кількість, що залишалася вдома, притримувалася до весни, коли можна було продати за ще вищу ціну [11, с.105–112; 2, с.12–18, 34–42]. Увесь зовнішній вивіз в останній чверті ХІХ ст. направлявся у великій кількості гужовим транспортом та морським шляхом через м. Аккерман до Одеси, далі залізницею бессарабське вино йшло у внутрішні губернії Росії. З одного тільки Аккерманського виноробного регіону півдня Бессарабської губернії 1897 р. було відправлено до м. Одеса більш ніж 500 000 відер вина, а менша частина – гужовим засобом у Подільську та Херсонську губернії через мости та переправи по Дністру та Бугу [11, с.107].

Уже наприкінці ХІХ ст. унаслідок поразення половини площі виноградників філоксерою, а другої половини – мілдью, урожайність різко впала, а те, що вдалось отримати, обходилося дуже дорого, тому ціни на зроблене вино вдвічі збільшилися. Початок інтенсивного відродження виноградників селян Бессарабії збігся із початком нового періоду соціально-економічного розвитку їх селищ, пов'язаних насамперед із виходом з общин та здобуттям повного юридичного права на остаточно викуплену землю. У пореформені десятиріччя розвивались й інші галузі землеробства: садівництво, городництво, баштанництво, бджільництво, шовківництво. Тож разом із цим вони виконували своє головне призначення – забезпечення родин селянства Бессарабії цінними харчовими продуктами, а вже надлишок використовувався як додатковий прибуток [24; 12].

Що стосується тваринництва, то з початку пореформеного періоду в цій галузі настали важкі часи. Якщо в дореформені десятиріччя воно займало основне місце в умовах сільського населення завдяки багатим пасовищам, то вже із середини ХІХ ст.

спостерігається поступове заміщення землеробством. А з підвищенням світових цін на хлібне зерно впродовж 1860-х рр. цілинні поля практично були знищені.

Також не зайвим буде згадати про обмеження питної води, особливо це відчувалось у засушливі роки, коли зовсім вигоряла рослинність на полях і пасовищах, штучні водосховища перетворювалися на калюжі [16, с.45].

Таким чином, аналізуючи формування особливого становища економіки населення Півдня Бессарабії впродовж 80–90 рр. XIX ст., можемо стверджувати про певну залежність спрямованості етносоціальних процесів від специфіки економічного розвитку досліджуваного регіону. По-перше, упродовж 80–90-рр. XIX ст. більш виразно простежується процес суспільного розшарування, як результат проведеної земельної реформи в умовах буржуазних змін упродовж 60–70-х рр. XIX ст. Факт суспільного розшарування у свою чергу призводить до еволюційних процесів у землекористуванні та землеволодінні в селян Південної Бессарабії. По-друге, при затвердженні приватної власності на землю наприкінці XIX ст. спостерігається певне реагування селянства на кон'юнктуру внутрішнього торговельного ринку, що, у свою чергу, сприяє активному розвитку провідних сфер сільського господарства й водночас стабілізує економічне положення як окремих селищ, так і всього південного регіону Бессарабської губернії.

1. Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ), ф. 8, оп. 2, спр. 156, арк. 1–90.
2. НАРМ, ф. 8, оп. 2, спр. 206, арк. 1–45.
3. НАРМ, ф. 151, оп. 2, спр. 363, арк. 1–31.
4. НАРМ, ф. 329, оп. 1, спр. 188, арк. 170–180.
5. Державний архів Одеської області, ф. 142, оп. 2, спр. 1477, арк. 1–50.
6. Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (далі КУ “ІА”), ф. 14, оп.1, спр. 199, арк. 1–65.
7. Там само. – Спр. 214, арк. 1–32.
8. КУ “ІА”, ф. 514, оп. 1, спр. 302–314.
9. КУ “ІА”, ф. 628, оп. 1, спр. 247, арк. 1–38.
10. Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабки (1812–1870 гг.) / И. А. Анцупов ; под ред. докт. ист. наук П. Г. Рындрюнского. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1966. – 262 с.
11. Баллас М. Виноделие в России. Ч. 5 : Южная Россия (Бессарабская, Херсонская, Подольская, Екатеринославская губернии) / М. Баллас. – С. Пб., 1899. – 242 с.
12. Блюх И. С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И. С. Блюх. – С. Пб., 1878. – Т. 2. – 225 с.
13. Будак И. Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861–1905 гг.) / Я. С. Гросул, И. Г. Будак. – Кишинев : Академия наук Молдавской ССР, 1972. – 340 с.
14. Велицын А. А. Немцы в России / А. А. Велицын. – С. Пб., 1893. – 289 с.
15. Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – 1901. – № 48. – 143 с.
16. Гроссул-Толстой А. Обзорение рек, почв и местоположений Новороссийского края и Бессарабии в сельскохозяйственном отношении / А. Гроссул-Толстой. – Одесса, 1866. – 165 с.
17. Гросул Я. С. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861–1905 гг.) / Я. С. Гросул, И. Г. Будак. – Кишинев : Академия наук Молдавской ССР, 1972. – 340 с.
18. Макаренко П. П. Очерки истории виноградарства Бессарабии и Левобережного Поднестровья / П. П. Макаренко. – Кишинев, 1988. – 288 с.
19. Маркова Л. В. Землепользование у болгар и гагаузов в Бессарабии в XIX в. / Л. В. Маркова // Славянский этнографический сборник. – М., 1960. – С. 105–110.
20. Маркова Л. В. Сельская община болгар в XIX в. / Л. В. Маркова // Славянский этнографический сборник. Новая серия. – М., 1962. – Т. 62. – С. 89–113.
21. Мещеряк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856 гг.) / И. И. Мещеряк. – Кишинев : Академия наук МССР, 1971. – 324 с.
22. Могиланский Н. К. Производство хлеба, хлебооборот и сбыт крестьянского хлеба в Бессарабии / Н. К. Могиланский. – Кишинев, 1916. – 148 с.
23. Мунтян М. Н. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии / И. Н. Мунтян // Учёные записки Кишиневского государственного университета. – 1971. – С. 173–191.
24. Новаков С. З. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1857–1918) / С. З. Новаков ; науч. ред. докт. ист. И. Анцупов, докт. ист. И. Бодруг. – Кишинев : Академия наук Республики Молдова, 2004. – 578 с.
25. Отчёт Бендерского уездного земства за 1875–1905 гг. – Бендеры, 1909. – 210 с.

26. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А. Радциг. – С. Пб., 1896. – 214 с.
27. Рудин С. Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет / С. Д. Рудин. – Пг., 1915. – 318 с.
28. Сельскохозяйственная статистика по губерниям за 1893, 1895–1896 гг. – С. Пб., 1896. – 117 с.
29. Сазонов Г. П. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1856–1890 гг.) / Г. П. Сазонов. – С. Пб., 1891. – С. 184.
30. Статистика землевладения 1905 г. – С. Пб., 1906. – Вып. 10. – 98 с.
31. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. – С. Пб., 1878. – Вып. 8. – 205 с.

В статье анализируются условия экономического развития, влияющие на направленность этносоциальных процессов Юга Бессарабии в период с 80–90-х гг. XIX в. В работе на основе статистических материалов охарактеризированы социальные разряды этнических групп и хозяйственная специализация населения региона.

Ключевые слова: этносоциальные процессы, социальные разряды, этнические группы, Южная Бессарабия.

The conditions of the economical development, which influence directions of the ethnic-social processes of the Southern Bessarabia during 80–90 years of the XIX th century are analyzed in the article. The work on the basis of statistical characterized the social ranks of ethnic groups and economic specialization in the area.

Key words: ethnosocial processes, social ranks, ethnic groups, Southern Bessarabia.

УДК [027.021 (477.8)]: 930.1

ББК 63.3 (4 Укр)

Олександра Плитус

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ТОВАРИСТВА “РІДНА ШКОЛА” У СТАНОВЛЕННІ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У статті висвітлено історіографічний аспект наукових досліджень діяльності Українського педагогічного товариства “Рідна школа” щодо організації й функціонування бібліотек та їх ролі в книжковому русі Галичини в 1881–1939 роках.

Ключові слова: Галичина, “Рідна школа”, Українське педагогічне товариство, національне виховання, національна свідомість, бібліотека, бібліотечна справа.

Після здобуття Україною незалежності значно посилилася зацікавленість науковців у дослідженні діяльності просвітницьких товариств Галичини, які численно почали виникати на території краю наприкінці ХІХ ст. Одним із найбільших стало Українське педагогічне товариство “Рідна школа”, засноване 1881 року. Проте роль товариства “Рідна школа” в книжковому русі Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ століття є малодослідженою.

Метою даної статті є розкриття історіографічного аспекту досліджень цієї проблеми, зокрема напрацювань товариства в галузі бібліотечної справи краю. Проте розглядати історіографічний аспект ролі товариства в створенні та організації роботи бібліотек краю не можливо, не звернувшись до праць, у яких висвітлювалась діяльність “Рідної школи” в цілому.

Першим найбільш ґрунтовним дослідником діяльності товариства “Рідна школа” був Лев Ясінчук. Народний учитель у Галичині та Буковині (1905–1914 рр.), визначний діяч товариства “Рідна школа” (1923–1939 рр.), Лев Ясінчук, як ніхто інший, міг проаналізувати й охарактеризувати, так би мовити, “зсередини” діяльність цієї педагогічної інституції. У 30-х роках ХХ ст. з’являється низка праць цього автора, присвячених історії й організації діяльності товариства [23–27]. Майже в кожній із них деяка увага